

Giuseppina Furnari

Benedetto Croce 50 év után – könyvbemutató*

Nagy örömmel emlékezem meg több mint ötven évvel Benedetto Croce halálát követően az azonossági kötelékről, amely – Croce munkásságán keresztül – ma is összeköti Olaszországot Magyarországgal. A szép formátumú és értékes kötet, amelyet a kedves közönségnek bemutatok, éppen ezt a kulturális hasonlóságot juttatja eszünkbe, és főleg arról tesz tanúságot, hogy a Római Magyar Akadémia elevenen akarja tartani e kötődést. Ez az akarat nem pusztán mint olaszok, hanem mint kutatók számára is rendkívül megtisztelő, hiszen itt Messinában mindig is törekedtünk arra, hogy a crocei hagyomány részesei legyünk. 2002. december 5–6-án a budapesti Olasz Kultúrintézetben, valamint december 12–13-án a Római Magyar Akadémián (a budapesti Olasz Nagykövetséggel együttműködve) Croce halálának 50. évfordulója alkalmából egy olyan konferencia került megszervezésre, amelynek – 1992-es előzményét is figyelembe véve – fő célja az volt, hogy megerősítse e kulturális barátságot, amelyet a nagy olasz filozófus, Benedetto Croce közvetített.

A konferenciakötet az említett kezdeményezés sikeres megvalósulásának tanúságtétele: ezt bizonyítja a résztvevők nagy száma, professzionalitása és számos országból való érkezése, valamint a témák adekvát elrendezése és az elemzések két nyelven (olaszul és magyarul) való publikálása is. A Benedetto Crocéről való megemlékezés különböző bejárható útjai, valamint az ő munkásságának magyarországi jelenléte a kötet különböző részein keresztül nem pusztán a filozófus nemzetközi hírnevét, hanem érdeklődésének (filozófiai rendszere keretei közt egységben tartott) sokoldalúságát is nyilvánvalóvá tették.

Jelen alkalommal tehát Crocéről (akinek fiatal korom óta nagy figyelmet szenteltem) emlékezhetek meg, mégpedig azon formákban, melyekben a nálam felkészültebb gondolkodók – a szóban forgó kötetben – Croce gondolatát kifejtették. Két olyan területtel összefüggésben nyilatkozom a könyvről, amelyek kutatási területeimmel: az esztétikával és a politikai filozófiával kapcsolatosak. Ezekben a témákban Croce nagy hatású gondolkodó volt; az esztétikát illetően azért, mert folyamatosan dolgozott e kérdéskörön, amit ő a filozófia központi problémájaként fogott fel; a politikai filozófiával pedig mindenekelőtt „A szabadság hitvallása” című művében foglalkozott sokat, amelyre ma ismét fontos viszonyítási pontként tekintünk.

Mielőtt rátérnék a munkák ismertetésére, szeretném felidézni a képet, amelyet öccsellenciája Giovan Battista Verderame, az Olasz Köztársaság budapesti nagykövete formált Crocéről, utalva a nápolyi Palazzo Filomarinóban Giovanni Altieri és Croce között lezajlott találkozóra (Altieri visszaemlékezésében): „Croce világos bőrfotelben

* Giuseppina Furnari, „Presentazione del volume: AA. VV., *Benedetto Croce 50 anni dopo* (a cura di K. Fontanini, J. Kelemen, J. Takács), Aquincum, Budapest 2004”. Előadás a *Croce, Lukács e la cultura ungherese* című konferencián (Università di Messina, Messina, 2005. május 24–25.). Szerkesztett változat. Nagy József fordítása.

ült, mely olyan megingathatatlanul állt a balkon túlsó sarkában, az üvegezett fal mellett, mintha odaszögezték volna. Zöld ernyős kis lámpa vetett fényt a háttámlára. Annál a halvány lámpafénynél olvasgatott valami friss levonatot.” (19.) A háttérben, az üvegeken kívül, Croce érezte a mindennapi életben lüktető Nápolyt, és onnan folytatott párbeszédet a világgal. Mint minden idők valamennyi nagyja, de ő különösen, sajátos kultúrájának és filozófiai érdeklődésének köszönhetően az évszázadokkal, a történelemmel, a múlt és a jövő emberiségével dialogizált. Olyan párbeszéd volt ez, amely azon szenvedélyen keresztül valósult meg, amelyet az élet iránt mindig is érzett: azon élet iránt, amely a történelem continuumában áradt, s amely a könyvekben hagyott nyomott maga után; és fordítva, azon szenvedélyen keresztül valósult meg e párbeszéd, amelyet Croce a könyvek iránt érzett, ahol is az élet értékeinek mint az idő által nem elfelejtett, ellenben az emlékezetben szentesített szellem életének nyomát találta meg. Valaki egyszer azt írta, hogy „Croce a filozófia világára egy könyvtárból tekintett”, Verderame nagykövet úr pedig nagy eleganciával emlékezik meg arról a különös viszonyról, amely Croce és a könyvek között fennállt, tehát arról a kilenc nagy és magas szobáról a Palazzo Marinóban, tele könyvespolcokkal, amelyeken mintegy hetvenezer kötet volt. „A könyvek némák és titokzatosak maradnak – írta Croce –, ha úgy olvassuk őket, hogy nem dolgozunk magunkban valamin, ami összefügg a tartalmukkal. Akkor fejtik ki hatásukat, ha párbeszédet folytathatnak velünk.” (19.) Ebben a gondolatmenetben foglaltatik – *lectio facillior* formájában – Croce filozófiája; egy szellemi itineráriumról van szó, amely a problémából (a problémák tételezéséből) merített erőt ahhoz, hogy a szellem formáira vonatkozólag kérdéseket tegyen fel; e szellemi formákat pedig a könyvek örökítették meg, s csak látszólag megmerevedett és titokzatos formában, valójában élőként és készen arra, hogy ismét az élet részévé váljanak.

Croce filozófiája tehát az életből született és az életbe tért vissza, mint a szellem és mint az emberi erőfeszítés élete. A crocei filozófia terminusaiban ez azt jelenti, hogy a történelem mint a szabadság története az a konkrét egyetemesség, amely az esztétika formájában jelenik meg először, majd a különbözők leágazásaiban (*scansioni dei distinti*) bontakozik ki olyan fokozatok szerint, amelyben jelen van a gondolat és a cselekvés, a megértés és a felelősség, az igaz és a jó elméleti-gyakorlati összefüggése, mégpedig oly módon, hogy ezek mindegyike a történeti ítélet függvényében valós.

Az esztétikával, vagyis azzal a témával, amely – mint Girolamo Cotroneo emlékeztet rá – a filozófust végigkísérte emberi és gondolkodói útján, maga Cotroneo, Vittorio Stella, Kaposi Márton, Luigi Tassoni és Hajnóczy Kristóf foglalkozott. A „szép” kérdéssel specifikusan Girolamo Cotroneo foglalkozott, akinek – miközben mesterien vezetett be minket a crocei esztétika különböző mozzanataiba – nagy érdeme, hogy az esztétikával, s egyben az etikával és a politikával összefüggésben különösen fontos kérdést érintett, amennyiben az esztétika Croce számára a szellem és a szó hajnala. A kérdést – „A szép problémája Benedetto Croce gondolatvilágában” – általában ritkán vizsgálják a kutatók. Cotroneo rávilágít, hogy – a kezdetektől egészen a filozófus haláláig – Croce filozófiai érdeklődésének középpontjában a történelem és a művészet fogalma állt: nagy részletességgel és éles hermeneutikai képességgel elemzi azon mozzanatok, amelyekben Croce szembesült a „szép” fogalmával. Cotroneo vizsgálódása arról győz meg, hogy mindazon módok, ahogy Croce a „szép” fogalmával foglalkozott, az általa az esztétikai produktumnak tulajdonított filozófiai természetből származtatható és arra is vezethető vissza; számára az esztétikai produktum sohasem valamiféle meszterkedés (*artificio*) eredménye volt, hanem mindig tisztán kreatív tevékenység. Crocéval

az esztétika kimozdul marginalizálódott helyzetéből, hogy újra a Vico által körvonalozott és Croce által megújított filozófiai hagyomány szerves részévé váljon. Az esztétika mint a crocei gondolat rendkívül lételemi része – akárcsak a történelem fogalma – Cotroneo kiemelésének megfelelően folyamatosan elmélyülő értelemmel bír a crocei életműben, eltérően a „logika” és a „gyakorlat” esetével, amelyekkel összefüggésben a nápolyi filozófus nem módosítja a már 1905-ben, illetve 1908-ban megfogalmazott álláspontjait. Az esztétika természetének meghatározását Croce folyamatosan módosítja. Másrészt, ahogy Gentile is írta – mielőtt kijött volna az 1902-es Esztétika és miután már megíródtak az 1893-as emlékiratok –, Croce a művészet kérdésének vizsgálatával összefüggésben azt állította, hogy tudatában van annak: az esztétikával való foglalkozás a teljes filozófiával való foglalkozást involválja. „Megvallom – írta Croce –, hogy szeretnék befejezni egy esztétikai traktátust, és ehhez a filozófia valamennyi, az esztétikával összefüggő kérdését, vagyis végeredményben a teljes filozófiát kell elmélyülten tanulmányoznom.” Cotroneo minden fontos mozzanatra kiterjedő munkája a crocei gondolat élet-magvába (nucleo vitale) vezet minket a „szép” problémáján keresztül, amely csak látszólag marginális kérdés, mivel – a crocei perspektívában – a „szép”-re vonatkozó nyilatkozat egyfajta esztétikai előítélet kiküszöbölését jelenti: meg kell szabadítani a művészetre vonatkozó reflexióinkat az intellektualista és/vagy empirikus perspektíváktól, és vissza kell vezetni e régi és kiküszöbölhetetlen fogalmat az esztétikai problematika körébe. Ezen okból – mint Cotroneo helyesen rámutat – Croce a „szép” fogalmával mindig úgy foglalkozott, mint egy olyan akadállyal, amelytől meg kell szabadulni, de nem az elméleti inkonzisztenciájának kimutatásával, hanem úgy, hogy az esztétikát specifikumában, míg az esztétikai produktumot azonossága szerint határozzuk meg. A „szép” valódi kérdése ugyanis Croce számára az intuíció-kifejezés kérdése, amely a szellem tevékenységeként esztétikai aktust s így szépség-művet produkál. Croce nagy érdeme, hogy „az esztétikában a filozófia (mint olyan) egy momentumát fedezte fel” (219). Ezt követően kizárva azt, hogy a filozófia csakis ennek, az esztétikai problémának az elgondolását jelentené, valamint az etikának, a gyakorlatnak, a politikának és az esztétikának a filozófiába való szimultán foglalásával Croce teljesen módosította a történelem fogalmát, s ezzel a filozófia történetének fogalmát is. Emlékeztetve a Vico 53. alapelvével fennálló összefüggésre Cotroneo tehát hangsúlyozza a Croce–Kant viszony komplex voltát. Az Ítélerő kritikájának Kantjához fűződő, kitüntetett viszonyról van szó: Croce nagyra becsülte e művet, de így is a művészet túlzottan intellektualista koncepcióját látta benne. Cotroneo szerint a „szép” esztétikáját Croce az intuíció-kifejezés filozófiai esztétikájával kerüli el, illetve haladja meg, amely – bár történeti lecsapódásaiban (scansioni storiche) egyre inkább lírai intuícióként határozta meg – mint totalitás/kozmikusság, és később mint igazság a filozófia számára sajátította ki a „szép” fogalmát, amelynek a filozófiai esztétika számára már nem volt oka arra, hogy létezzen, hacsak nem úgy, mint a kimondás (dire) empirikus/gyakorlati formája.

Cotroneo elemzését Vittorio Stellaé követi, amelynek témája az „Esztétika és esztétizmus Croce gondolkodásában”: nem pusztán a crocei esztétika gazdagságát emeli ki, hanem a kárt is, amit ez elszenvedett, mivel „a múlt század különböző ideológiai sodrásai gyakran – akár jelentős mértékben – gátolták megértését” (238). Vittorio Stella megmutatja, hogy az esztétizmus rokon voltában is mennyire távol áll a crocei esztétikától, mely utóbbi szerinte végeredményben „a konkrét univerzális fogalma, amely az Új tudomány és a hegeli Logika értelmező újragondolása során érlelődött meg Crocé-

ban” (240). Azt mondhatnánk Stellával, hogy annak az előfeltétele, hogy Croce nem képes hitelesként felfogni a dekadens (a dekadentizmushoz kötődő) esztétika és általában az esztétika álláspontjait, „kromoszomatikusan” rögzített a történeti aktus és produktum konkrétságának eszméjében, amelyeket Croce úgy vallott és fogott fel, mint olyan elemeket, amelyek elméletileg minősítik az ő esztétikáját és filozófiáját. Az esztétikai személyiség koncepciója, a totalitás fogalma, de ezt megelőzően már az irodalomnak mint civilizációs tevékenységnek a szembeállítását a költészeti tevékenységgel mint igazság-tevékenységgel: ez a magva annak a filozófiának, amely az esztétikának kreatív erőt tulajdonít, amelyben a tartalom él és – átalakulásával – meghatározza az esztétikai formát. Ez utóbbi pedig a teljes tartalom. Csak ebben a mértékben részese-dik az esztétika a morális érzelemből és artikulálódik nyitottként a gyakorlat szférájának irányában. Tehát nem hedonista gyönyörködésről vagy könnyed esztétizmusokról van szó, hanem a konkrétság esztétikájáról, amelyben az igazság, a szépség és a morális cselekvés megtalálják a megvalósítás megerősítését és nyitottságát. Croce Kierkegaard-hoz, Nietzschehez, Prousthoz fűződő viszonyára vonatkozólag Stella néhány releváns vonást emel ki, és mindezzel összefüggésben konklúziója az, hogy „az esztétizmust [...] annak alapján, ahogyan Croce a különböző hozzászólásaiban fogalom-meghatározásként megadja, a dekadens patológia egyik leglátványosabb szimptomájaként értékelhetjük, amelytől, ítélete szerint, kultúránk a klasszikus idealizmus és a »heroikus« romantika krízise óta szenved; ezt a »heroizmust« pedig az abszolút spiritualizmus alkotta »gyakorlati filozófia« által nyújtott komplex etikai jelen-tésben kell értelmeznünk” (246).

Mintha csak Alberto Caracciolo egyes meglátásait fogalmazná újra a nyelvész jár-tasságával (perizia), Luigi Tassoni célja az, hogy egy részletes elemzésen keresztül kimutassa azon hiányosságokat, amelyek Croce elméletében tárhatók fel a crocei értelemben vett esztétikai intuíció és az ezen kép tárgya, illetve tartalma közti viszony értelmének megragadását illetően. Miután feltárta azon kétértelműséget, amely a tiszta intuíció és tartalma viszonyulási módjában azonosítható, Tassoni „A képzet mint »fantazma« Benedetto Croce esztétikájában” című munkájában rávilágít arra, hogy a művészet mint lírai intuíció crocei elméletében fennmarad egyfajta kétértelműség, illetve problematikusság arra vonatkozólag, hogy a kép milyen értelemben tekinthető szel-lemi egységnek, amely tehát önmagát „kép-érzelemként” tételezve elszigetelve tartja az esztétikai mozzanatot. Croce „időszerűtlenségéről” beszél, amely – Tassoni véle-ménye szerint – „abban áll, hogy figyelme kívül hagyja a különbségeket, hogy a bizo-nyosra, a megkérdőjelezhetetlenre törekszik, és legfőképp abban, hogy a kezdetektől problematikus képzet terminust úgy használja, hogy sem maga, sem pedig az olvasói számára nem világítja meg, mit is ért képzet/képzetek alatt” (273). Továbbgondolva Kelemen János egy eszmefuttatását, Tassoni úgy véli, hogy amennyiben nem tisztá-zuk, mik a képzetek, nyugtalanító perspektíva tárul elénk, s elkerülhetetlenül vetődik fel a kérdés: mi más kontemplál az intuitív művész, mint egy ideális képet? Mint Tassoni írja, éppen e témákkal összefüggésben tesz fel releváns kérdéseket Kelemen János, „aki részletes Croce-interpretációjában a crocei ismeretformák kettősségét vizsgálva kijelenti, hogy »az ismeret nyilvános, elvileg interszubjektívvé tehető, ám a szemléleti képek, az észleletek és képzetek önmagukban nem nyilvánosak. Nyilvánossá-inter-szubjektívvé is csak akkor tehető, ha az ítélet révén logikai formát kapnak.«” (273.) Tas-soni tehát azt emeli ki, hogy a filozófia és a művészet megkülönböztetése a képzetről, illetve az emlékezetről szóló diskurzuson keresztül lehetséges. Továbbá összevetve

– a képzet problémájával összefüggésben – Crocét Kanttal, bírálja Crocét azzal, ami Kantnál ellenben megvan: a képzet anyagával és a képzet működésével való csekély törődéssel. Crocénál a kép szemiozisa tehát – Tassoni fogalmazása szerint – fantazmává válik: „valami[vé], ami olyannyira fontos, hogy esztétikai gondolkodásának jelentős részét kitölti, de egyben oly mértékben megfoghatatlan is, hogy szinte lehetetlen bármilyen módon meghatározni” (276).

Áttérek Kaposi Márton munkáira: az első címe „Az érett Croce művészetfelfogása”, a másodiké „Esztétika, kritika és irodalomtörténet Croce gondolatvilágában”. Kaposi hatékonyan világítja meg mindannak a hozadékát Croce munkásságában, ami az esztétika, a műkritika és az irodalomkritika összefonódásából adódott. Rámutat, hogy a kétféle – elméleti és kritikai – tevékenység között Croce gondolatában a folyamatos kölcsönös hatás és tisztázás körforgása alakult ki, amelyben azonban a filozófiai mozzanat uralta a kritikait. Croce történészként és irodalmi kritikusként is mindig az esztéta gondolkodásmódjával nyilatkozik meg, vagyis – Kaposi fogalmazásának megfelelően – a tiszta intuíció elméleti gondolkodójaként és a genuin tiszta művészet védelmezőjeként. Meglátásom szerint ezt az is tanúsítja, hogy Croce az irodalom történetéről monografikus koncepciót alkotott.

Croce és Magyarország viszonyáról – egy XVIII. századi magyar esztéta, Szerdahely György iránti érdeklődésének vizsgálatán keresztül – Hajnóczy Kristóf írt, s ezzel az olasz–magyar kulturális kapcsolatok egy fontos epizódjára tért ki tanulmányában. Hajnóczy elsőként Szerdahely „szép”-konceptióját elemzi, ezt követően Croce azon tanulmányát ismerteti kritikailag, amelyet a nápolyi filozófus a magyar esztéta munkásságának vizsgálatára szánt, kiemelve a kritikai megjegyzéseket, valamint az olykor pozitív, olykor pedig negatív ítéleteket, amelyeket Croce a XVIII. századi magyar gondolkodóról alkotott. Érdemes kiemelni – s ezzel mintha Cotroneo „szép”-elemzését folytatnánk – Croce (Hajnóczy által ismertetett) konklúzióját a magyar esztéta nézeteivel összefüggésben, ahol is Croce „világosan egy olyan állásfoglalást kér számon Szerdahelyin, amely egyértelműen kizárja a »modern relativizmus és szubjektívizmus« lehetőségeit [...], Croce megfogalmazásában energikusan kiállva amellett, hogy a szépség az emberi szellem szférájához tartozik” (306). Szerdahelynél a jelek szerint tehát még hiányzott, és korától is idegen volt ez a fajta energikusság.

Áttérve a „Politika, etika, történelem” címmel megjelölt részre, leszögezhető, hogy Crocét kezdetektől fogva érdekelte a történelem és a művészet problémája, míg a politika és az etika kérdései az első világháború után kezdték őt érdekelni és a harmincas évektől kezdve váltak számára igazán fontosná, tehát abban az időszakban, amikor az olaszországi és a nemzetközi helyzet arra készítette őt, hogy – az etikai-politikai tartományban folytatott kutatásaival – egyre intenzívebben tevékenykedjen mint gondolkodó és mint állampolgár. Arról az időszakról van szó, amelyben azt követően, hogy 1912 és 1917 között kifejtette a filozófia elmélete mint a történetírás elméletének a tézisét, etikai-politikai jellegű történetírás kidolgozásához látott, amellyel – mint maga is utal rá a *Contributo alla critica di me stesso*-ban – szándéka szerint „segíteni akart a praxisnak”. Attól a pillanattól kezdve Croce a „filozófia mint abszolút historicizmus” koncepcióját dolgozza ki, a történeti ítéletet pedig úgy konceptualizálja, mint ami pusztán csak előkészíti, de nem határozza meg a cselekvést. 1932-ben a XIX. századi európai történelemtől írt, s e széles körben ismertté vált munkájában fejtette ki a szabadság hitvallásának metapolitikai elméletét, ami kétségtelenül lényegi része historicizmusának. Ezekben az években válik egyre világosabbá, explicitté és meghatározottá a fasiszta

diktatúrával szembeni állásfoglalása. Croce tehát világitótoronnyá vált mindazok számára, akik sem politikailag, sem pedig kulturálisan nem engedtek a megvetendő diktatúrának, és azon polgári/civil öntudat (coscienza civica) számára is, amely Olaszország nevét a magasban tartja külföldön. Találón jegyezte meg Őexcellenciája Győri Enikő, a Magyar Köztársaság római nagykövete üdvözlő beszédében, hogy a magyar tanulók már középiskolai tanulmányaik folyamán találkoznak Benedetto Croce nevével. Mint kiemelte, „Croce magatartása sok magyar gondolkodónak adott követendő példát akkor is, amikor már a húszas években, következetes demokrataként, kérlelhetetlenül szembefordult a fasizmussal” (22). Őexcellenciája hangsúlyozta továbbá az olasz kultúra hatását egy közös európai kultúrán belül, valamint azt, hogy Croce e közös kultúrában jelentős közvetítő és alkotó szerepet töltött be. Ebben az értelemben a ma bemutatandó kötet nem pusztán egy nagy olaszt, valamint az olasz és a magyar népet ünnepli (onora), hanem népeket ünnepel, és előrevetíti Európa azon nagy politikai uniójának beteljesülését, amely felé az Európai Egyesült Államok Alkotmánya irányul.

Croce etikai-politikai munkásságával kötetünkben Antimo Negri, David Roberts, Pasquale Guaragnella, Mario Corsi, Ernesto Paolozzi, Giuseppe Pezzino és Michele Sitá foglalkozott. Az általuk tárgyalt témák mind nagy horderejűek, és különböző perspektívában tárják fel Croce e téren is meglehetősen komplex munkásságát. Néhány olyan elemet emelnék ki a továbbiakban, amely felkeltette a figyelmemet.

Antimo Negri a liberizmus és liberalizmus közti viszony problematikáját járja körül Croce gondolatával összefüggésben, az August von Hayek és von Mises által fenntartott újabb keletű, liberista és szabadpiaci elméletek fényében. Kiemelve a crocei liberális koncepció filozófiai jellegét, Negri leleplezi (mette a nudo) a crocei liberalizmus harcias aspektusát, amely politikai szinten a pártok tevékenységén, valamint a szervezetek (organizzazioni), a szakszervezetek, a társulások stb. artikulált jelenlétén keresztül akar megvalósulni. Negri Gramsci és Bernstein elméletében is a crocei liberalizmus egyes pontjait próbálja tisztázni, mivel úgy tartja, hogy Gramsci és Bernstein végeredményben Croce liberális filozófiáját visszahangozzák. A nagy ívű és érvelésekben gazdag tanulmánynak nemcsak az az érdeme, hogy a Croce-kutatók számára egy nagy jelentőségű kérdést vet újra fel, hanem hogy egy olyan politikafilozófiai problémát világít meg, amely ma a figyelem középpontjában áll.

David Roberts Croceét egy igen érdekes olvasatát adja: virtuóz módon hozza összefüggésbe Crocét (historicismusát, gondolatának komplex „modernitását”) a poszttotalitárius gondolattal. Ez utóbbinak specifikusan a közép-kelet-európai vonulatát emeli ki, amely – Milan Kundera estében – a „történelem könnyűségét” tételezte, másrészt Havellel rámutatott a „modernitás szekuláris voltá”-ból eredő kihívásokra, amelyekkel a poszttotalitárius embernek szembe kell néznie. Abból az eszméből kiindulva, hogy a totalitarizmus bizonyos értelemben a modernitás része, a Kundera és Havel által megmutatott utakat látva nyilvánvaló, hogy – bár a két szerző egymástól eltérő regiszterekben fogalmaz – mindketten a politikának a poszttotalitárius légkörben való elgondolhatóságának a problémáját vetik fel. E kérdést mindketten egyfajta történelem-felejtés, illetve történelem előli menekülés kontextusában tételezik, miáltal távol állnak attól, hogy a politika számára biztosítandó etikát a „történelem” újra megértése és az ehhez kötődő felelősség függvényében fogalmazzák meg. Roberts a Kundera, illetve Havel által megjelölt úttal szemben – amely tehát a politikai „hatalom” felelőssége viselésének könnyedségét, illetve nehézségét jelenti –, visszacsatolva a crocei historicizmushoz egy harmadik lehetséges utat jelöl meg a felelősségteljes egyéni és

társadalmi cselekvés számára: „Croce egy olyan beállítottságot körvonalazott, amely arra szólít, hogy tudatosítsuk szerény, de pozitív szerepünket a világ folyamatainak alakításában; és amely eközben folyamatosan ellenáll a mai giccset létrehozó szélsőséges reakciónak” (516). És a giccs tulajdonképpen az utolsó nagy gondolata annak a modern haladásnak, amely a kommunizmust követi: ahogy a Lét elviselhetetlen könnyűsége főszereplője, Sabine mondja: ez az igazi ellenség – sokkal inkább, mint a kommunizmus. A giccs a – felejtéssel szembeállított – visszaemlékezés modalitásaként felfogott történelem; olyan modalitás, amelyet publikus hazugságok által gyakorolnak egészen addig, ameddig hivatalos emlékeztető válik, mivel a győztesek írták. Így a történelem terhének és felelősségének viselése helyett olyan történetírással van dolgunk, amelyet szervezett köz-hazugságként írnak és gyakorolnak, amelyben kizárják az eleve elutasított – tehát ellenzéki – nézeteket, míg minden más nézetet elfogadnak. Az arra való felhívásra, hogy a történelemre az ítélet és a cselekvés felelősségének magunkra hátrításával tekintsünk, jó érveket találunk Benedetto Croce-nál, aki a szabadság laikus hitvallásának, valamint a – cselekvést előkészítő, de azt nem meghatározó – történeti ítélet konkrétságának a filozófusa. Croce-nak tehát a poszttotalitarizmusban, illetve általánosságban a posztmodernben lehetséges az etika és a politika elgondolhatóságával összefüggő utak kijelölésének képességét tulajdonítani.

Croce és Labriola kapcsolatával Pasquale Guaragnella foglalkozott: olyan barátság története rajzolódik itt ki, amelyben a felek sosem tértek ki a konfliktus, a vita, a saját eszmék és filozófiai álláspontok védelmezése elől. Két nagy intellektuális tekintélyű filozófusról van szó, és ez különösen világossá válik Guaragnella azon megjegyzésében, miszerint Croce, aki a saját meggyőződéseinek mindig is hajthatatlan védelmezője volt, megtalálta annak módját, hogy kifejezze a „megbecsülését és szeretetét egy régi mestere iránt, aki bár néha csípős nyelvű és hirtelen haragú volt, de szellemileg mindig őszinte, mint kevés más mester, akivel Benedetto Croce-nak módja volt találkozni” (530).

Mario Corsi olyan kérdést tárgyal, amely elsősorban Crocét mint embert – és nem mint filozófust – érinti: a Németország iránti szeretetéről, és – a náci Németországgal szemben – az e szeretettel való számotvetésről van szó. Corsi az e témában két legismertebb crocei írást idézi fel: az 1936-os *La Germania che abbiamo amato-t* (A Németország, amelyet szerettünk-et), valamint az 1944-es *Il dissidio spirituale della Germania dall'Europa-t* (Németország Európával való szellemi viszályát). Elmaradhatatlanok az idézetek a német levelező partnerekkel, pl. Vossler barátjával folytatott levelezésekből, amelyekben világosan megragadható Croce részéről először a Németország iránti szeretet, majd az abból való drámai kiábrándultság érzése. Találunk néhány passzust a *Taccuini di lavoro-ból* (Munkafüzetekből) is, amely a Croce-kutatók számára egyre inkább a hermeneutikai segédanyag szerepét tölti be. Corsi rávilágít, hogy Croce számára a náci barbarizmus problémája alapján véve megoldhatatlan és felfoghatatlan maradt. Ahogy maga Croce írja a *Taccuini* egy passzusában: „Németország számunkra fájdalmas és félelmetes enigma marad”. Croce ugyanígy fogta fel a náci totalitarizmus kérdését is, amelyet ő nem tartott visszavezethetőnek az általa oly annyira szeretett és nagyra tartott Németországról alkotott képre.

Crocéről és a totalitarizmusról Ernesto Paolozzi írt, akinek számos olyan munkát köszönhetünk, amely egy élő és aktuális Crocét mutat be sajátos és eredeti módon, a kortárs kultúra posztmodern fejleményeinek figyelembevételével. Paolozzi Croce-nak a marxizmusról és a nácizmusról kialakított álláspontját pontos kronológiai rekonstruk-

ció keretei közt ismerteti, és rávilágít arra, hogy e polémia különböző formákban mindig jelen volt Crocéban, és a kommunizmus, a fasizmus és mindaz ellen irányult, amit ma demokratikus totalitarizmusnak neveznénk: a francia forradalmat utánzó radikális lázadások ellen. Croce ezen álláspontja tudatosan anti-autoriter. Paolozzi kiemeli, hogy a kommunizmussal szemben Croce úgy foglalt állást, hogy elfogadta annak szociális célkitűzését (istanza sociale), amely pedig szintén a szabadság lelkeként tételeződik abban az értelemben, hogy Croce teret enged egy demokratikus és liberális szocializmusnak, miközben elítéli a szocializmus totalitárius-kommunista formáját. A náci-fasizmussal szemben Croce elutasítása határozott, mivel Croce nagyon távol áll az erkölcs kormányzati eszményétől, amely egy totalitárius állam alapja, mint ahogy a történelem totalitárius eszményétől is távol áll. Érdemes felfigyelni arra, hogy a náci-fasizmust látva Croce a civilizáció végét, az antikrisztus eszméjét, illetve a mindezt átható irracionizmus megjelenését hangoztatja. Paolozzi világossá teszi a totalitarizmus három formájának crocei megkülönböztetését: a kommunista, a jakobinus (még ha ez nem is igazi totalitarizmus) és a náci-fasiszta formáét. A kutató azonban Croce valódi antitotalitarizmusát a crocei filozófiában mutatja ki: „a crocei filozófia elméleti magva az, ami antitotalitárius, hiszen filozófiai építményének három alapköve a kategoriális distinkció logikája, az ellentétek dialektikája és az ítélet mint történeti ítélet, azaz mint a kanti a priori szintézis és a hegeli konkrét univerzális »megvalósulása«. A történelem tehát mindig újonnan keletkezik, és az ember ad annak értelmet ítélete által, amely mindig distinktív ítélet. A történelemben az ember feladata a mindennapos, konkrét és gyakorlati harc a szabadságért, a fenyegető és halhatatlan negativitással szemben, elmélet és gyakorlat életünket alkotó örök körforgásában.” (550.)

A szellem gyakorlati formái, az ökonomiai és az etikai közti viszonytal, valamint ezeknek a szellem teljes életéhez mint a szabadsághoz – vagyis az „etikai” formájához – való bonyolult viszonyával Giuseppe Pezzino foglalkozott. A kutató érdeme, hogy felhívta a figyelmet az egyik legnehezebb problémára, amellyel a Croce-interpretátorok foglalkoznak. Pezzino ügyesen lavírozva a számos nehézség között végigvezet minket e kérdéskör azon csomópontjain, amelyeknél Croce a szabadság etikai kinyilvánítását újra és újra megfogalmazta. Helytállóak azon megjegyzések, amelyek az individualitás és a formák univerzalizálása közti viszonyra vonatkoznak – s e viszonyt Pezzino olykor az „ember” terminussal jelöli: amikor is eltalálja a megkülönböztetés viszonyának jelentését, amely egyben relációs viszony is az ökonomiai és az etikai között, és olyan elégedetlenségként is felfogható, amely az első gyakorlati mozzanatot követően (amely a második ilyen mozzanat mozgatórugója) jelenik meg. Mint Pezzino írja, Croce számára „egyértelmű és tagadhatatlan a gazdasági (ökonómiai) akarat-cselekvésen alapuló, individualitáshoz való jog. Amikor azonban az individuum elfojtja az embert, vagyis amikor a gazdasági forma magába zárkózik, és a teljes gyakorlati tevékenységet uralni akarja, akkor a hedonisztikus és haszonelvű elégedettség menthetetlenül a befejezettség és a mulandóság fölötti elégedetlenségbe fordul át.” (559.) Tehát a szóban forgó elégedetlenségben az a bizonyos „üresség” nyilvánvalóvá teszi az etikai forma mint az „egyetemes” akaratának előzményét. Pezzino eszmemutatásai, amelyeket itt nem rekonstruálhatunk teljességükben, Crocénak a harmincas évek közepén kialakított álláspontjáiig vezetnek el minket. Erre a korszakra teszi Pezzino a „crocei négy-szavas elmélet válságát”, mivel ekkor Croce számára „az erkölcs a Civilizáció vagy a Szabadság igényeként felfogott jó” (566). E perspektívában „a rossz a harmonikus szellemi egység ellen elkövetett merénylet; tehát egyensúly-vesztés a Szellem életében,

amikor annak egyik formája megpróbál túlsúlyba kerülni a többi rovására” (566). Tehát a moralitás mint „kiegyensúlyozott jó” áll szemben a „kiegyensúlyozatlan rossz”-szal: ebben látja Pezzino feloldódni az élet és a szellem formái közti crocei distinkciót.

A kötetet záró munka a fiatal kutatóé, Michele Sità-é, aki Croce fontos szerepét emeli ki a pozitívizmus filozófiai korlátjainak meghaladásában. Sità fogalmazásának megfelelően Croce a pozitívizmus meghaladásának olasz módját képviseli, ami azt jelenti, hogy e crocei meghaladás magában foglalja a teljes olasz kulturális hagyományt. Sità ezzel összefüggésben Croce történelemfogalmát vizsgálja, mindenek előtt az 1893-as *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte* (A történelem a művészet általános fogalma alá rendelve), valamint az 1917-es *Teoria e storia della storiografia* (A történetírás elmélete és története) alapján, de figyelembe veszi Croce ezt követő etikai-politikai, illetve történetírói tevékenységét is, amely – meghaladva a szociológizáló megközelítés korlátjait, és e vizsgálódások filozófiai jellegének hangsúlyozásával – szintén elsősorban Croce antipozitivistárcának jegyeit hordozza magán.

Ezzel zárom e nagy értékű és jelentőségű kötet részleges, számomra rendkívül megtisztelő ismertetését.